

РОЗДІЛ V

Народна поезія

Боротьба книжників із народною поезією. — Наслідки боротьби. — Місце народної поезії в історії письменства. — Перші етнографічні записи. — Ходаковський. — Спроби української етнографії. — Максимович. — Срезневський і Волинський. — Костомаров. — Куліш і „Основа”. — 60-ті роки і Чубинський. — Київські учені 70-х років. — Драгоманов. — Потебня. — Етнографічні праці останніх часів. — Процес народної творчості. — Пісні народні. — Казки, приказки, загадки. — Про занепад народної поезії. — Причини занепаду. — Творчість народна колись і тепер. — Синтез колективної й індивідуальної творчості.

1. В курсах історії письменства народна поезія звичайно ставиться на початку, як вихідний пункт усієї еволюції, що переживає письменство за довгий час од свого народження й до останніх часів. Роблять так через те, що народну поезію вважають, і цілком справедливо, не тільки хронологічно старшою од професійного книжного письменства, але й ідейно вищою од тих книжних творів, які звичайно постають на світанні людської думки. Од народної поезії справді дуже багато запозичає книжне письменство, великого зазнаючи впливу од того ґрунту, на якому проростає народна поезія й на якому сам народ свою виявляє творчість. За нормальних обставин найбільш натуральний для розвитку письменства шлях був би такий, що письменство цілком виходило б із народної поезії. Почавшись першими зародками творчості колективної, в якій справжній автор невідомий, а співробітником його буває кожен, у кого в устах живе даний твір, письменство далі і поруч провадилося б серед гурту книжників, письменних людей на основах тієї народної творчості, відповідно до її духу й форм, до всіх отих традицій, що виробилися в народі ще перед початками справжнього письменства. Так воно подекуди й бувало, — напр., грецьке античної доби письменство цілком вирросло з народної поезії, розвиваючи її форми, роблячи глибшим та ширшим її зміст, доповнюючи й розробляючи особистою, індивідуальною творчістю те, що дала до того часу творчість колективна. Письменники античні тільки далі сукали ту нитку художньої творчості, що зачалася й зародилася серед мас, у невідомих народного духу глибинах.

Та не так було у нас.

Як ми вже знаємо, старе наше письменство книжне почало якраз навпаки — з розриву з народною поетичною традицією, з запеклого ворогування проти народної творчості. Одібравши з Візантії разом з християнством і зразки письменства, обмеженого вузьким колом переважно церковно-релігійних та моралістичних інтересів, наші письменні люди, до того ж духовні здебільшого особи, зразу ж побачили у вільній народній поезії грішне і стидке діло, ознаку „діавольського наущенія” на спокусу людям, і через те одразу ж таки стали на ворожу щодо неї стопу. Старі письменники навіть слів досить не знаходять, щоб вилити своє обурення проти народних звичаїв і запламувати оте „іграніє, плясаніє и гудѣніє”, а то і просто „бѣсовское пѣніє” своєї неслухняної пастви. Бувши заступниками нової віри, вони бачили тут недобитків того поганського світогляду, віри та культу, з

якими боротьбу вважали за святу повинність усього свого життя. „Се бо не погански ли живемъ?» — запитує книжник XI ст. і зараз же подає цілу низку тих прикмет поганського життя, які бачив навкруги себе. Тут знайдемо і деякі забобони, як віру в пристріт або чхання, і захоплення „трубами и скоморохы, гуслими и русальи”, і збирання на „игрища утолочена”, — і за всі такі диявольські втіхи автор накликає суд божий та кару на винуватих („Слово о казняхъ божіихъ”). Правда, викорінюючи народну поезію, книжники дуже часто поза формальну християнську фразеологію й самі не виходять, стоячи не вище од того поганського світогляду, який так гостро картають. Ми вже згадували про „двовір’я”, що на нього грішні були не самі прості люди, а й письменні — „вѣжи, попы и книжники”, як гостро нарікає „нѣкій христоробець” XII ст. — і це зовсім натуральна річ, коли стрічаються два світогляди й народна думка силкується звести їх в одне ціле. Проте нарікання на поганські звичаї та боротьба з народною поезією безупинно йдуть через усю нашу історію аж до останніх часів. У Вишенського, напр., маємо громові промови проти народних звичаїв, знову ж таки з вузькоклерикального погляду християнського аскета. Ось яку дає він картину народних „гріхів”, аргументуючи й свою проти них зневагу.

Коляди з міст і сіл ученієм виженіте: не хочеть бо Христос, да при Його рождестві диявольськійі коляди місце мають, але нехай собі їх в пропасть свою занесеть.

Щедрий вечір із міст, із сіл в болота заженіте, — нехай з дияволом сидить, а не з християн ся ругає.

Волочельное по Воскресеніі, з міст і з сіл виволокши, утопіте. Не хоче бо Христос при своїм славнім Воскресеніі того сміху і ругання диявольського іміти.

На Георгія-мученика праздник диявольський на поле ісшедших сатані офіру танцями і скоками чинити разоріте: гніває бо ся на землю вашу Георгій-мученик, що нема християнина православного, которий ругання тоє диявольськое очистити і ізгнати міг.

Пирого і яйця надгробні; в Острозі і де би ся знаходило — упраздніте, да ся в християнстві той квас поганський не знаходить.

Купала на Крестителя утопіте і огненное скаканіє одсічіте: гніває бо ся Креститель на землю вашу, що ся на день пам’яти його попускаєте дияволу ругатися вами з вас же ся самих.

Петр і Павел молять вас, если хочете од них ласку міти, да потребіте і попаліте коліски і шибениці, на день їх чиненіі по Волиню і Подолу, і де би ся тоє знаходити тіло: мерзко бо їм на землю з небеси смотріти на тоє диявольское позорище, християнським людім збіраючися.

Не допомогло палке слово афонського аскета, бо трохи згодом уже Галятовський так само обурюється проти весільних, купальських та різдвяних, як він каже; „розпусних” пісень. „Духовенство, — пише Галятовський, — силкується викорінити оті забобони своїм словом, та його не слухають; через те треба, щоб забороняли їх ще й світські власти». Галятовський тільки висловив цим потаємну думку духовенства, що не раз потім оберталось до влади з проханнями заборонити ті або інші народні звичаї. Маємо дуже цікавий, напр., наказ проти вечорниць од Київської консисторії, виданий р. 1719 на підставі гетьманського універсалу, „даби везде по городахъ, мѣстѣчкахъ і селахъ

малоросійських поперестали богомерзких молодих людей зборища навкулачки. Богу и человѣкомъ ненавистниє гулянія, прозиваємия вечурницы, на которіє многие люде молодіє і невпостягливіє отъ родителей своихъ, мужеска и женска полу, дѣти по ночамъ купами собираючися, неисповѣдимия безчинія и мерзскія беззаконія творять, справуючи себѣ игри, танци и всякне пиятихи скверная и воздухъ оскверняючая пѣсней восклицанія и козлогласованія”. Вважаючи вечорниці причиною кари божої неврожаєм, посухою та страшними слабостями на людях і на скотині, гетьман і консисторія „на крѣпко пригрозили вишь спецѣфкованимъ богомерзскимъ зборомъ вечорничнимъ отъ сего часу не собиратися». Відома „Суплика або замысль на попа» теж торкається цього болючого в народному житті пункту: селяни там жаліються на священика —

що не велів челяді колядувати,
На улицю ходити і на Купайла через огонь скакати:
Об клечінні наказав вінців робити
І тих вночі на воду до річки носити;
Не вольно вже парубкам з дівчатами гуляти, —
По чім же вони молодість свою будуть знати?

Не буде мабуть, помилки, коли сказати, що нікуди очевидно, не витратило стільки енергії всяке начальство, як на безупинну боротьбу з народними звичаями та на їх заборони, на зразок наведеної. Од перших книжників почавшись, війна проти народних звичаїв тягнеться аж до нашого часу, коли духовенство й поліція так само розганяли „богомерзскія збори” — колядників на різдво, ігрища на Купайла і т. ін. Над поезією народу, над його совістю, естетичними смаками та вподобаннями увесь час тяжку роблено нетямущою рукою операцію. На шкоду і народній поезії, й самому письменству між ними витворилась ота ворожнеча, що викопала глибоку безодню між народною творчістю та зразками книжного письменства і одну цікавими пам’ятками збіднила, а друге — живого духу й життєвої безпосередності позбавила...

Правда, ні викоринити до краю народну поезію оці вічні картання та заборони не здолали, ні навіть забезпечити саме письменство од впливу тієї поезії не могли. Нема більш безнадійної справи, ніж боротьба з побутом, як і нема, може, нічого більш сталого, як ті устояні форми життя, що змінюються тільки поволі і самі собою під впливом нових обставин, але ніколи під впливом самих заборон та наказів. Знов же й одгородитись казаннями од живого життя — річ неможлива, і вже сама неугавність отих чернечих нарікань як найкраще свідчить, що то була просто таки Сізіфова робота, ота безупинна війна з народом, і що народ задовольняв таки власними силами свої естетичні потреби, цураючись книжної моралістики, або по-своєму її переробляючи. Та й самі книжники, з другого боку, часто дивились на справи очима того ж таки народу й мимовільно брали до своїх писань дещо з тієї самої народної творчості, яку так кляли немилосердно з своїх кафедр та книг. Проте, як згадано, принципове ворогування між книжним письменством та усною творчістю дуже нещасливо одбилось на розвитку самого письменства й на долі народної поезії. Воно позбавило нас найдавніших витворів народних, бо щирий інтерес до них прокинувся аж геть-то пізно і не встиг захопити багато дечого, що під впливом часу й обставин позникало серед народу. Через те давня народна поезія дійшла до нас не в тих

формах і не в такому вигляді, як зародилася була серед народу, а в новіших варіантах, на яких часто знати напластування пізніших подій і взагалі руку „всесокрушаючого времени». Таким чином, навіть одкинувши думку про навіки й безповоротно втрачені зразки народної поезії, те, що ми тепер маємо в наших записах і що взагалі знаємо про народну поезію, не відповідає тому, що колись було, в ті часи, як почало було витворюватись у нас письменство. От через що дуже необачно було б його з тих самих виводити джерел, з яких постала й народна поезія; тим-то й не можна з неї починати історію письменства, бо це йому надає зовсім не того вигляду, який воно справді мало. І кращі історики літератури, як от Пипін, покинули вже старий спосіб трактування письменства і приділяють народній поезії місце не на початку історії літератури, а деінде. Де ж саме?

Місце народній поезії належить там, де вона справді починає зливатися з письменством, викликаючи інтерес до себе у письменних людей, і в вищому синтезі входить справді таки складовою, органічною часткою національної творчості. Коли ми таке місце знайдемо, то не тільки хронологічно, а й ідейно зв'яжемо те, що в горні народного духу виковувалось — із тим, що постало як результат особистої творчості; установемо твердо пункти обопільного впливу і таким чином до письменства хоча б частину привернемо з того, що були одвернули од нього людська обмеженість, вузький аскетизм, неуцтво та чернеча виключність. У нашому письменстві оте справедливе місце для народної поезії може бути тільки на межі старого і нового письменства, і огляд народної творчості повинен стати немовби передмовою до історії нового письменства.

Саме це письменство з'явилося на світ, як результат цікавості до народного життя, що захоплювала його всіма сторонами і найперше звертала увагу якраз на усну народну поезію, бо нею народ найкраще і найповніше виявляв себе. Початки нового письменства у нас тісно сплітаються з першими етнографічними спробами, та й далі воно йшло в свою путь поруч з етнографією, що не тільки розгортала перед нами народне життя, але вже тим самим розсовувала й рямці письменства, давала йому підвалини добрі та матеріал добірний; народознавство й літературні інтереси неподільно зв'язані в літературній діяльності наших письменників нового періоду. Одні й ті самі люди у нас часто працювали разом і на літературному, й на етнографічному полі; літературні погляди й ідеї одбивалась на способах етнографічної роботи, а етнографічними здобутками й письменство багатіло. Батька нового українського письменства справедливо вважають і першим українським етнографом, — не тільки через те, що в своїх творах він подавав правдиві відомості про народне життя, а й через те, що таки безпосередньо докладав рук до етнографічного надбання. Знайомство з народною поезією всіма одбилась сторонами на українському письменстві: і впливом народної мови, і формами поезії і, нарешті, самим змістом, оброблюванням у літературних творах готових тем і сюжетів, узятих з народних уст. Все це ставить народну поезію в безпосередній зв'язок з літературними творами й визначає їй місце попереду цього нового, справді вже народного письменства. До огляду народної поезії ми й обернемося зараз, давши спочатку коротенький нарис історії української етнографії.

2. Як було зазначено, деякі зразки народної поезії можна зустріти вже в перших

пам'ятках нашого письменства — в літописах (перекази й легенди, приказки, уривки з пісень), у духовній літературі, в „Моленії” Данила Заточника (приказки), у Володимира Мономаха і т. ін. Найбільше таких окрушин народної творчості безперечно дає нам невмируще „Слово о полку Игоревѣ”; та й само воно не що інше, як окрушина цілого циклу дружинної творчості, дуже близької до народної поезії: ця близькість впала в око вже давнім дослідникам „Слова”, що не дарма його були охрестили „першою думою”. Та й сам термін „дума”, що зайшов до нас певне з південнослов'янської сторони, означав те саме, що в старовину означало „слово”, тобто віршовану героїчну поему, — і таким чином думи стали немов безпосереднім протягом староруської творчості, тих „слів”, з яких дійшли до нас „Слово о полку Игоревѣ” та „Слово о Лазареве воскресеніі”. Виразні звістки про думи і навіть сам оцей термін маємо вже в документах з початку XVI ст. Оповідючи про війну з волохами р. 1306, польський письменник Сарницький додає, що тоді вбито братів Струсів, про яких, каже він, „і досі співають елегії, що у русинів звуться думами” („de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur”). Співано цієї думи на сумний голос, співці ілюстрували спів відповідною жестикуляцією й мімікою, і цю манеру од професіональних співців переймали й селяни, пригравши собі на сопілках. Окрім наведеної звістки Сарницького, з XVI ст. не одно ще маємо свідчення про думи, і цю форму народної поезії можна вважати за досить тоді вже росповсюджену, так що „dumy ukrainne” такої навіть дожились були честі, що попали до старих поетик, як *poesis naturalis*. З того ж віку маємо й перші записи українських пісень: про Штефана-воєводу („Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш”) з чеської граматики Яна Благослава, р. 1571, та про козака Плахту з р. 1625. З того часу в усяких виданнях, що торкались України, можна спіткати етнографічні спостереження й записи, — напр., у Боплановому „Описові України” (1650 р.), в записках Лясоти, по деяких польських збірках. У XVIII ст. українські пісні вже широке займають місце у численних збірниках, співаниках тощо, не тільки рукописних, а й друкованих³³. Тоді ж таки появляється й перша етнографічна праця Гр. Калиновського „Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ» (СПБ., 1777). Але це тільки порізнені факти, що свідчать про деякий інтерес до народної творчості. Перші ж систематичні спроби досліджування народної поезії й справжні етнографічні праці починаються вже з нового, XIX-го віку, особливо з розцвітом романтичного напрямку в літературі та в зв'язку з новим курсом у науці, який розпочали брати Гріми.

Чесць першого серйозного почину в українській етнографії належить полякові з роду Зоріянові Доленга-Ходаковському, за життя відомому під ім'ям Адама Чарноцького (1784 — 1825). Це був справжній піонер нашої етнографії, відданий справі до самозабуття, до фанатизму; власними ногами Ходаковський сходить мало не всю Україну, зібравши, як на

---

33 „Собрание русскихъ простыхъ пѣсень съ нотами» В. Трутовського (СПБ., 1776), „Сборникъ пѣсень” Новикова (СПБ., 1780). „Молодчикъ съ молодкой на гуляньѣ съ пѣсельниками». (СПБ., 1790). „Русскія народныя пѣсни, собраныя Н. Л. Львовымъ» (СПБ., 1790) і т. ін. Іноді знаходимо біля пісень цікаві примітки, — напр., в одному співанику 1818 р. до пісні “На бережку у ставка” додано увагу: „пѣсня сія была любимою князя Г. А. Потемкина; а по веселому своему голосу, который начиняется (почитається?) наилучшимъ въ музыкѣ, пѣта бываетъ всякимъ». Див. Перетц В. Н. „Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI — XVIII вв.» СПБ. 1899, стр. 108.

ті часи, величезні скарби народної пісні, — навіть у неповних записах Ходаковського, що дійшли до нас, маємо їх 1254 номери. Етнографічна діяльність Ходаковського була наслідком цілком свідомого заміру зібрати твори народної словесності, подиктованого любов'ю до народу та панславистичними ідеями. Ходаковський перший у нас став на живий ґрунт народності в етнографії, перший „пішов у народ” в буквальному розумінні та нахилив і інших до того. Захоплення народною творчістю у Ходаковського впливало не з бездушного колекціонерства або сухого антикварства, а з ентузіастичного бажання спізнати саму душу народності, відшукати ту вищу красу і правду, які наш етнограф угадував серед народу. Життям і поглядами Ходаковський нагадує нам незабутнього „старчика” Сковороду, і хто знає, чи не під впливом цього популярного тоді навчителя життя склався світогляд і першого нашого етнографа та життєвий шлях його позначився. „Єсть іще на землі щастя, — писав Ходаковський у своєму щоденнику, — тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія. Лихе ж має серце той, хто не кохає народу всією силою братерської любові”. В ті часи такий погляд на народ справді був ще новим словом і не диво, що ентузіаст-етнограф мав великий вплив на дальше покоління українських етнографів, як Максимович, Залеський тощо. На жаль, сумні обставини особистого життя Ходаковського, якому цілий вік довелося жити нелегальним, та нерозуміння його ідей серед громадянства, для якого він був тільки „грубымъ чудакомъ и невѣждой”, багато гірко дали йому спити й гальмували його роботу. Найгірше те, що його етнографічні записи так таки не опубліковані цілком і досі, тільки манісенькою часткою увійшовши до видань Максимовича та округинами з'являючись у тодішніх журналах. Загадкою промайнув Ходаковський перед сучасниками, і ми можемо тепер тільки шкодувати, що його величезна, як на свій час, праця не була за його життя надрукована. Зовсім би інший тоді мала вигляд українська етнографія в своїх початках, бо oprіч багатства матеріалу, Ходаковський одразу надав би їй і тієї свідомості, якої бракувало іноді навіть у пізніших працях.

Р. 1818 вийшла „Грамматика малороссійскаго нарѣчія” Олексія Павловського (великороса з роду), а наступного року „Опытъ собранія стариныхъ малороссійскихъ пѣсней” князя Миколи Цертелєва (помер 1869), — перші з української етнографії друковані праці. Початок це був надто несміливий. Обидва автори ще непевні, чи має яку цінну їхню праця; обидва прохають навіть пробачення у читача тих манірних часів за те, що зважуються виступати з народним матеріалом; обидва дивляться на українську мову, як на „исчезающее» або „устарѣлое нарѣчіе”, хоча разом з тим і доводять, що воно, як каже Цертелєв, „не менѣ другихъ языковъ способно къ поезіи”. Павловський подав навіть кілька зразків тієї поезії, що була нав'язана сміливим почином Котляревського; Цертелєв у своєму збірнику надрукував 10 дум народних, які він уважав за останні прояви згаслої творчості українського народу. В усякім разі початок, зроблений хоч несвідомою, але люблячою рукою, не пропав марно, і вже в дальшому поколінні дав таких поважних діячів української етнографії, як Максимович, Срезневський, Бодяньський та інші.

Михайло Максимович (1804 — 1873) після невідомого сучасникам Ходаковського був першим, хто в основу своїх етнографічних та літературних праць поклав українські

переконання, любов до народу й бажання служити йому своєю науковою роботою. Він пробував сили і в красному письменстві, але в історії українства далеко більшу вагу його наукові праці, аніж досить блаженські поетичні твори. Етнографічні збірки Максимовича („Малоросійскія пѣсни”, 1827 р., „Украинскія народныя пѣсни», та „Голоса украинскихъ пѣсень”, 1834 р., „Сборникъ украинскихъ пѣсень», 1849) цілком перевернули старі погляди на українську народну поезію, показавши піснями історичними та побутовими красу її, багатство й різноманітність. Ці перші збірники мали величезний вплив не тільки в українському письменстві (на Костомарова, Куліша й галицьких письменників), але і в російському: Пушкін і Гоголь багато брали з них, як свідчить сам автор „Полтавы», признавшись перед Максимовичем: „а я обираю ваши пѣсни”. Перейшовши з Москви до новозаснованого в Києві університету ректором, Максимович пильну звернув увагу на українську старовину, працюючи в „Комісії для розбора древнихъ актовъ», і разом проклав дорогу місцевій періодичній пресі своїми збірками — „Кіевлянинъ” (три томи, 1840, 41, 50) та „Украинець» (два томи, 1859 — 1860). Наукова діяльність Максимовича мала велику вагу для українознавства, особливо в сфері історії та словесності, і цю вагу його для української науки дуже влучно зазначив Драгоманов, назвавши Максимовича „цілим історико-філологічним факультетом”. В історії українського письменства найбільшою заслугою Максимовича було те, що він перший цілком серйозно поставився до народної поезії і всюди в своїх працях проводив думку про близькі зв’язки її з старим письменством, особливо з „Словомъ о полку Игоревѣ», яке він же й переклав рідною мовою, бажаючи Україні її старе добро повернути. Щодо поглядів Максимовича на українське письменство, то вони були досить умірковані; для нього українська мова була все-таки мовою простого люду і самими простонародними темами, переважно в белетристиці та поезії, й обмежував він сферу українського слова. Розвитку українського письменства в Росії Максимович не сподівався, думаючи, що тут можуть бути тільки поодинокі письменники, які ніколи не спроможуться витворити цілу літературу. Інакше ставивсь він до галицьких українців і їм радив про все писати народною мовою, щоб захистити себе від полонізації. З цього бачимо, як хиталися навіть самі діячі українського відродження, не прочуваючи тих наслідків, до яких провадить консеквентно їхня власна праця.

Коли поминути випадкову книгу Платона Лукашевича „Малоросійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни» (СПБ., 1836), то найближчими Максимовичеві товаришами в науковій роботі були Срезневський та Бодянский, перший — великорос із роду, другий — типовий українець, обидва з великими слов’янськими симпатіями та інтересами, що обернулись у них на найближчу слов’янську народність — українську. Ізмаїл Срезневський (1812 — 1880), одбираючи науку в Харківському університеті, так захопився був українством, що спершу цілком присвятив йому свою діяльність. Р. 1833 — 1838 він видавав у Харкові „Запорожскую Старину” (шість книг), — збірку складену з творів української народної поезії, переважно історичних дум, між якими трапляються, правда, й фальшовані на підставі легендарних звісток „Історії Русовъ»³⁴. У „Запорожской

---

34 Фальшування й підроблювання творів народної словесності — річ звичайна на початку національного відродження, — згадаймо хоча б знаменитий „Краледворський рукопис” у Чехів. Ентузіастично-народники, не знаходячи у народа того, чого їм хотілося б, самі складають відповідні твори й пускають їх як народні. В

Старинъ” і в інших своїх працях молодого віку Срезневський стояв за українське національне відродження в письменстві, пророкуючи йому блискучу долю у прийдущі часи. „Въ настоящее время, — писав він р. 1834, — нечего доказывать, что «языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ, малороссийскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть один изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выражений, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, — языкъ поэтическій, музыкальный, живописный» („Взглядъ на памятники украинской народной словесности»). На жаль та шкоду українству, перейшовши професором до Петербургу, Срезневський уже не вертався більше до інтересів свого молодого віку, не озиваючись навіть на запитання про те, звідки взяли оті непевні думи в „Запорожской Старинѣ». Зовсім інакше провадив свою наукову діяльність Осип Бодянський (1808 — 1876). Приставши до українства замолоду, він до смерті вже не кидав працювати для рідного краю, переважно українські теми обробляючи. Та сама рука, що за підписом „Бода-Варвинець” містила українські поезії у тодішніх російських журналах, що під псевдонімом „Запорожця Іська Материнки” видавала „Наські українські казки” (Москва, 1835) й під псевдонімом „Мастак” писала огляди українського письменства — та сама рука з любов’ю працювала над виданням старих наших літописів та етнографічного набутку. В „Чтеніяхъ Московскаго Общества истории и древностей Россійскихъ”, яких Бодянський з р. 1846 і до р. 1877 видав аж 100 томів, він надруковав багато українського матеріалу історичного („Исторія Русовъ”, літописи Самовидця, Симоновського, Зарульського, Рігельмана, діаріуш Ханенка і т. ін.), з етнографії ж величезний збірник Якова Головацького — „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» (1863 — 65). Сам Бодянський ще замолоду мав зібраних близько 8000 українських пісень, яких, на жаль, так-таки й не явив світові. Бодянський дуже високо ставив українську народну поезію, особливо пісні, над які нічого не знаходив вищого в усій слов’янській поезії („О народной поэзии славянскихъ племенъ», Москва, 1837). Поруч Бодянського з покоління старших етнографів треба згадати ще Амвросія Метлинського (1814 — 1870), що видав у Києві р. 1854 „Народныя южно-русскія пѣсни”, гарну збірку нового для того часу матеріалу з своїх власних та й чужих записів. Метлинський до творів народної поезії заходив як суцільний романтик і захоплювався бажанням зберегти нащадкам один „изъ первоначальныхъ чистѣйшихъ родниковъ» великої поезії. Це ж таки було для нього підвалиною і до літературної розробки народної мови.

Разом з цими першими діячами на ниві української етнографії виступають польські збирачі етнографічного матеріалу, що звернулися до нашої народної поезії почасти під впливом потужного тоді романтичного руху, почасти й через спеціальні причини, що викликали в польському письменстві так звану українську школу. З таких збирачів згадаємо тут Вацлава Залеського (Wachław z Oleska — *Pieśni polskie i ruskie ludu*

українському письменстві, oprіч фальшованих дум, надрукованих у Срезневського, були ще й інші. Спеціалістом підроблювання дум був письменник 40-х і 30-х років XIX ст. Шишацький-Ілліч, якого ніби-то записи друкували Метлинський і Куліш. Про фальшовані думи див. у Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа», т. I, Київ, 1874, стор. XVIII — XXIII.

Galicyskiego, Львів, 1833) і Жеготу Павлі (Zegota Pauli — Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi, два томи, Львів, 1839 — 40). У зв'язку з цими збірниками та під впливом з України й серед галицьких русинів починається збирання й видавання творів народної поезії (О. Лозинського „Ruskoje wesile” 1835, „Русалка Днѣстровая”, 1837 і т. ін.).

Попередні праці першої половини ХІХ ст. досить призбирали були фактичного матеріалу з української етнографії, і прийшла вже пора критичної його оцінки та розробки теоретичних питань, зв'язаних з народознавством; прийшов час перевірити попередні здобутки щодо їхньої вартості й навіть певності. Бо, як згадано вже, в початках нашої етнографічної науки впливало не тільки чисте зерно народної поезії, а й полова в формі непевних, а то й просто-таки свідомо підроблених під народну поезію текстів. З легкої руки Срезневського текст фальшованих дум входить до пізніших видань Максимовича й Метлинського, не встереглись од них збірники Куліша, ба навіть таке критичне видання, як „Историческія пѣсни малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманова, не зовсім ще одвіяло справжні народні твори од неповних та підроблених. Молодші діячі 40-х років, як Костомаров та Куліш, все ж таки внесли в народознавство нові методи, взявшись до систематизації й обробки зібраного матеріалу і, хоч самі ще не всюди стояли на твердому ґрунті в етнографії, то принаймні протоптали стежку заступникам цілком критичного напрямку, які незабаром очистили наше надбання етнографічне од усяких непевних приміток.

Знаменитий історик-художник Микола Костомаров (1817 — 1885) до української етнографії й українства взагалі звернувся під впливом видань Максимовича, перших повістей Гоголя й тієї загальної атмосфери захоплення народністю, що в ті часи панувала. „Мною, — оповідає Костомаров у своїй автобіографії, — овладѣла какая то страсть ко всѣму малороссийскому, меня выводило изъ себя, что невѣжды, какихъ тогда было очень много, съ презрѣніемъ отзывались о хохлахъ и всякое малороссийское слово возбуждало только смѣхъ. Я вздумалъ писать по-малорусски, но какъ писать? Нужно учиться у народа, сблизиться съ нимъ. И вотъ я сталъ разговаривать съ хохлами, ходилъ на вечерниці, сталъ собирать пѣсни». Це було р. 1838-го, і з того часу історик повернув свій розум, хист і енергію не тільки на студіювання народного життя в минулому й перевернув сучасну історіографію в Росії, але історичний принцип приклав і до етнографії. „Етнографъ, — на думку Костомарова, — долженъ быть современнымъ историкомъ, какъ историкъ своимъ трудомъ излагаетъ старую этнографію”. Виходячи з того, що етнографія — наука про народ, Костомаров дуже розсовує її рямці, кажучи, що „предметомъ этнографіи должна быть жизнь всѣхъ классовъ народа — и высшихъ, и низшихъ». В етнографію повинно увійти все, чим живе народ, що торкається його життя: закони й право, адміністративна й юридична практика, вплив науки й виховання, політичні погляди й тенденції, економічний побут, бо „народъ вовсе не есть механическая сила государства, а истинно живая стихія, а государство, наоборотъ, есть только форма, само по себѣ мертвый механизмъ, оживляемый только народными побуждениями”. („Объ отношеніи русской исторіи къ географіи й этнографіи”). На такому широкому фундаменті й побудовано етнографічні праці Костомарова: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи” (1843), „Славянская Мифологія” (1847), „Историческое значеніе южно-русскаго пѣсеннаго творчества», „Семейный бытъ въ произведенияхъ южно-русскаго

народнаго пѣсеннаго творчества» і т. ін. Власні етнографічні записи Костомаров опублікував у „Малорусскомъ литературномъ Сборникѣ» Мордовцева (Саратов, 1859); опріч того, під його доглядом і редакцією вийшли томи III, IV і V „Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ юго-западный край» Чубинського.

Пантелеймон Куліш (1819 — 1897) у своїх „Запискахъ о Южной Руси» (два томи, СПб., 1856 — 57) показав зразок нового методу в етнографічній роботі. Він подавав не самі голі записи творів народної поезії, як до нього роблено звичайно, а й вводив читача в обставини записів, розповідав про співців та оповідачів, давав той побутовий фон, на якому працює етнограф. Це робило з його етнографічних студій немов суцільні етнографічні картини. Приймавши погляд Костомарова на велику обопільно-помічну роль історії й етнографії, Куліш пішов далі й поспробував зв'язати етнографію і з сучасним художнім письменством. На думку Куліша, з народної поезії тільки початок тієї національної творчості, що на вищих ступенях розвитку переходить у художнє письменство. В народній словесності нема ніяких чужих нам елементів; нове художнє письменство виростало з неї безпосередньо і, розвиваючись усіма сторонами, нові вбираючи в себе основи життя, переймає й ту роль на себе, що спершу грала народна поезія, тобто одбиває життя народу, його думи, погляди, настрої й інтереси. „Мы, — кінчає Куліш, — слѣдовательно, только многостороннѣе своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи» („Записки о Южной Руси»). Через те й занепадає, на думку Куліша, творчість народна, що народів тепер немає й потреби самому творити і він ніби перекинув цю функцію на той спеціальний орган, який маємо за новітніх часів у письменстві. Деяка односторонність поглядів, як звичайно у цього оригінального письменника буває, не стала на заваді тому, що етнографічні праці Куліша свого часу були явищем надзвичайним. У двох томах його „Записок» побачило світу багато нового цінного матеріалу — дум, переказів, легенд, казок, тощо, — і як стріли цю працю земляки, видно з ентузіастичних слів Шевченка: „такої книги, як „Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській літературі... Він (Куліш) мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими, сліпими товаришами-кобзарями».

„Основа», в якій заправляли Куліш і Костомаров, на полі етнографічної праці служила тим принципом, який дорогу проклали згадані учені: поруч із зібранням етнографічних фактів, вона давала й окремі спроби систематизації та пояснення зібраного матеріалу, зв'язуючи народну поезію з письменством (праці Номиса, Свидницького, Жемчужникова, Чубинського, Єфименка тощо). Поза „Основою» в ті часи теж вийшло кілька помітних етнографічних праць, як от Миколи Гатцука — „Вжинок рідного поля» (Москва, 1857), Миколи Маркевича — „Обычаи, повѣрія, кухня и напитки малороссиянъ» (Київ, 1860), Миколи Закревського — „Старосвѣтскій бандуриста» (Москва, 1860), Лавренка Д. — „Пісні про кохання» (Київ, 1864) і т. ін. Але найбільшої між ними ваги — це видання М. Номиса (Симонов, 1823 — 1900) „Українські приказки, прислів'я і таке инше» (СПб., 1864), багата й цілком наукова, хоч і вельми цензурою пошарпана, збірка народних приказок і загадок, в основу якої покладено матеріал Опанаса Марковича (1822 — 1867). Опріч того, як згадано вже, в „Чтеніяхъ» Волинського (р. 1863 — 65), а згодом і нарізко, вийшла величезна збірка Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси».

Взагалі ж, друга половина 60-х років, коли почалися репресії на українство, не сприяла навіть науковим працям, і новий розвиток української етнографії припадає вже на 70-ті роки, коли в Києві засновано „Юго-Западный отдѣль Имп. Русскаго Географическаго Общества» (1873).

Ще перед заснуванням згаданого відділу Павло Чубинський (1839 — 1884) виконав, кажучи словами Пипіна, „одно изъ замѣчательнѣйшихъ предприятий, какія только были сдѣланы въ нашей этнографіи» — відому експедицію в західний край, що дала наслідки грандіозні.

Здобутки цієї експедиції видано рр. 1872 — 1878, і склали вони сім величезних томів етнографічного матеріалу великої ціни: том I — вірування й забобони народні, приказки, загадки й чари; т. II — народний дневник; т. III — казки, т. IV — побут, родини, хрестини, весілля й похорон; т. V — пісні, т. VI — юридичні звичаї, т. VII — про народності, що живуть на Україні. „Предъ такой громадной работой, — писав у своїй рецензії акад. Веселовський, — открывшей науке массу новыхъ данныхъ, руки критика должны бы опуститься стыдливо, — потому именно, что его добыча легка и побѣда ничтожна». Біля заходів Чубинського й потім коло „Юго-Западнаго отдѣла» згуртувався цілий ряд визначної сили учених, як Вол. Антонович, М. Драгоманов, Павло Житецький, Олександр Кистяківський, Костянтин Михальчук, Олександр Русов, Іван Рудченко. Федір Вовк (Волков), М. Левченко, А. Лоначевський та ін. Праці згаданих учених містились як у „Трудахъ” Чубинського, так і в спеціальному органі відділу — „Запискахъ Юго-Западнаго отдѣла» (два томи, 1873 й 1874 р.); опріч того окремо вийшли капітальні праці: Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа» (Київ, 1874 — 75), Драгоманова „Малорусскія народный преданія и рассказы» (Київ, 1876) і т. ін. Методом до названих праць близько підходять і видання І. Рудченка: „Народныя южно-русскія сказки» (два томи, Київ, 1869 — 70) та „Чумацкія народный пѣсни” (Київ, 1874) з широкою й докладною монографією про чумацтво. Надзвичайну вагу в українській етнографії має й діяльність славного українського композитора Миколи Лисенка, — його „Збірники пісень” та взагалі праці над народною музичною творчістю („Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пісень” і т. ін.).

Але не довго працював „Ю. Западный Отдѣль». Хоча переліченими працями (видано далеко не все, що зібрано) та заслугами своїми під час третього археологічного з'їзду й першого одноденного перепису в Києві (р. 1874) відділ та його поодинокі члени виявили надзвичайну наукову продуктивність, проте, а може саме й за те, і його дістала рука всеруйнуючої реакції. Той самий акт 1876 року, що заборонив цілком українське письменство, припинив „временно» — отже, і по цей день — і діяльність Київського відділу. Головний інспіратор заборонного акту, тайний совітник і явний обмовця Юзефович, доносив у Петербург, що в Києві робиться щось надзвичайне: „въ короткое время Отдѣль завель свою книжную лавку, организовавъ свою издательскую дѣятельность, основаль свой (!) органъ „Кіевскій Телеграфъ» съ собственной (!) типографіей и пустиль въ ходъ по самымъ низкимъ цѣнамъ свои (!!) тенденциозныя издания, въ томъ числѣ (!) искаженную переделку на малорусское нарѣчіе Гоголевскаго Тараса Бульбы (!!!), гдѣ всѣ слова: Россія, Русская земля, русскій — устранены и замѣнены словами: Украина, Украинская земля, украинець, а въ концѣ концовъ

пророчески провозглашень даже будущій українській Царь». Ця божевільна нісенітниця, в якій і жодного немає слова правди, занастала проте надзвичайно корисну й заслужену наукову інституцію... Працю — суто наукову, до якої дослухались і дивлялись не тільки в Росії, а й у західній Європі — знищено тільки через дику фантазію розлюченого реакціонера. Не раз потім роблено спроби, щоб поновити в Києві „Юго-Западный Отдѣль» але поліційні міркування раз-у-раз брали гору над інтересами науки і аж до самого 1907-го року, коли засновано Наукове Товариство в Києві, українознавство не мало тут певного собі притулку.

Робота київських учених 70-х років на новий зовсім Ґрунт поставила українську етнографію, насамперед зібравши таку силу свіжого матеріалу, що й уві сні не ввижалось попереднім дослідникам, а друге — прикладаючи до обробки його й нові наукові методи. Щодо останнього, зокрема, то київська школа вперше звернулася до блискучого здобутками історично-порівняльного методу і, користуючися ним, дала цілу низку праць, авторитет яких високо стоїть в ученому світі. В такому напрямі вели й далі свою діяльність етнографи цього покоління, а найдужче між ними визначається Михайло Драгоманов (1841 — 1895), що не кидав розпочатої в Києві праці, переїхавши після акту 1876 р. за кордон. У Женеві він видав за київським планом „Нові українські пісні про громадські справи” (1881) та „Політичні пісні українського народу” (два випуски, 1883 — 85) з широкими історичними коментарями, а в періодичних виданнях надрукував багато цінних монографій з фольклорного поля: „Відгук лицарської поезії в руських народніх піснях”, „Турецькі анекдоти в українській народній словесності”, „Корделія — Замурза”, „Фатальна вдова”, „Шолудивий Буняка в українських народніх оповіданнях”, „Два українські „фабльо» та їх джерела”, „Байка Богдана Хмельницького”, „Українські пісні про волю селян”, „Псування українських народніх пісень”, „Слав’янські переробки Едипової історії”, „Слав’янські оповідання про пожертвування власної дитини” і т. ін. („Розвідки Михайла Драгоманова”, чотири томи, Львів, 1899 — 1907). З українських учених того ж покоління поруч з Драгомановим треба поставити Олександра Потебню (1835 — 1891). Людина з глибокою філософською вдачею та синтетичним розумом. Потебня найбільше спинявся на поясненні українських пісень і групував їх відповідно не до змісту, як звичайно робиться, а до мотивів та складу, маючи на меті „сродство поетических образов». Цей свій метод Потебня вперше заявив у рецензії на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» Головацького (1880), розробивши потім докладніше у великій праці — „Обьясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсень» (Варшава, два томи, 1883 — 1887). Велику вагу мають також праці Потебні з історії мови та про національну справу („Языкъ и народность», „Мысль и языкъ», „Теорія словесности» і т. ін.); ці питання він розглядав на підставі даних психології та соціології. Мова для Потебні „не только одна изъ стихій народности, но и наиболѣе совершенное ея подобіе”. „Если бы, — формулює свою думку Потебня, — объединение челоуѣчества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы гибельно для общечелоуѣческой мысли, какъ замѣна многихъ чувствъ одними, хотя бы это одно было не осязаніемъ, а зрѣніемъ. Для существования челоуѣка нужны другіе люди; для народности — другія народности. Послѣдовательный націонализмъ есть интернаціонализмъ.. Денаціоналізація сводится на дурное воспитаніе, на нравственную болѣзнь: на неполное пользование наличными

средствами воспріятія, усвоенія, воздѣйствія, на ослабленіе енергій мысли; на мерзость запустѣнія на мѣстѣ вытѣсненныхъ, но ничѣмъ не замѣненныхъ формъ сознанія; на ослабленіе связи подростяющихъ поколѣній со взрослыми, замѣняемой лишь слабою связью съ чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподлѣніе”. Всі ці наслідки денационалізації безмежно, усіма сторонами шкодять денационалізованому народові; але — і це особливо підкреслює скрізь Потебня — анітрохи не допомагають денационалізаторам: „народность, поглощаемая другою, послѣ безмѣрной траты своихъ силъ, все-таки въ концѣ концовъ приводитъ эту другую къ распаденію” (рецензія на збірку пісень Головацького). Висновки Потебня робить, як бачимо, убивчі для денационалізаторської політики.

Указ 1876 р. на якийсь час припинив був розвиток українознавства, але незабаром, хоча вже приватними заходами, пощастило заснувати інституцію, що на довгий час стала була єдиним притулком української науки. З р. 1882 почав у Києві виходити місячник „Кіевская Старина», що згуртував коло себе українських працівників і за 25 років свого існування дав неоглядну силу етнографічного, не кажучи вже про історично-літературний, матеріалу та обробок його в працях: В. Василенка, В. Горленка, Дикарева, Драгоманова (псевд. Кузьмичевський та ін.), О. Єфименко, І. Манжури, П. Мартиновича, В. Милорадовича, В. Науменка, Ц. Неймана, І. Новицького, Т. Рильського, М. Сумцова, Д. Яворницького та ін. Свою велику послугу українській етнографії „Кіевская Старина” достойно завершила капітальним виданням „Словаря української мови” (чотири томи, 1908 — 1909) за редакцією Б. Грінченка. Багатством матеріалу й пильною обробкою цей словарь переважив усі попередні спроби української лексикографії (в працях: Чужбинського, Закревського, Шейковського, Пискунова, Левченка, Партицького, Желехівського, Комарова, Тимченка й ін.). Поруч „Кіевской Старини» з половини 90-х років на полі української етнографії починає дуже активно працювати Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Окрім етнографічних праць, що містяться в „Записках” Товариства, воно видає ще й спеціальні органи: „Етнографічний збірник” (з р. 1895 вийшло 32 томи) та „Матеріали до українсько-руської етнології” (з р. 1899 — 14 томів). У цих виданнях друкувалися матеріали й фольклорні праці: І. Верхратського, Ф. Вовка, В. Гнатюка („Етнографічні матеріали з Угорської Русі”, — легенди, новели, казки і т. ін., „Коломийки”), М. Дикарева, Ф. Колеси (народні пісні з мелодіями), З. Кузелі, О. Роздольського (народні казки), І. Франка (народні приповідки), В. Шухевича („Гуцульщина”) і багатьох інших. Деякі з названих праць — це величезні, на кілька томів кожна, збірки, що багато роботи й заходів коштували збирачам та упорядникам, але дають зате справді невичерпний запас матеріалу до наукової роботи. Український етнографічний матеріал і взагалі праці з українознавства з’являлися і в деяких чужих виданнях, як „Етнографическое Обозреніе” (Москва), „Рускій Філологічеській Вестникъ” (Варшава), „Филологічеськія Записки” (Вороніж), „Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологічеськаго Общества». „Lud” (Львів), „Wisla” (Варшава), видання Краківської академії і т. ін. З окремих дослідників згадаємо ще: Оскара Кольберга („Pokusie”, чотири томи, Краків, 1882 — 89), Х. Яшуржинського („Лиричеськія малорусскія пѣсни”, Варшава, 1880), Янчука („Малорусская свадьба»), Б. Грінченка („Етнографическіе матеріали”, три томи, Чернігів, 1895 — 99, „Изъ усть народа», 1900, „Литература украинскаго фольклора»,

1901), М. Комарова („Нова збірка приказок”, Одеса, 1890), І. Манжури („Малорусскія сказки», Харьків, 1892), Я. Новицького („Малорусскія пѣсни”, Харьків, 1894), В. Ястребова („Матеріали по етнографіи Новоросійскаго края», Одеса, 1894), Д. Яворницького („По слѣдамъ Запорожцевъ”, Спб., 1898, і „Малорусскія нар. пѣсни”, Катериносл., 1906), А. Малинки („Сборникъ матеріаловъ по малор. фольклору”, Черн., 1902), П. Мартиновича („Українські Записи”, Київ, 1904), Де-Воллана і Врабеля (пісні з Угорщини), К. Квітки („Українські Народні Мелодії”, Київ, 1922) і т. ін. Величезні заслуги на полі української етнографії має акад. М. Сумцов (1854 — 1922), що oprіч великої сили етнографічних праць, дав огляд сучасної української етнографії („Современная малорусская этнография”, Київ, 1893 — 97 та „Малюнки з життя українського народного слова”, Харків, 1910), який кожному дослідникові повинен бути необхідним додатком до відомої історії української етнографії Пипіна. Другий етнограф-синтетик, проф. Хведір К. Вовк (Волков, 1847 — 1918) лишив по собі резюме попередньої етнографічної роботи в капітальній праці „Етнографическія особенності украинскаго народа» (вид. „Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. II, Спб., 1916). Треба думати, що з заснуванням у Києві Української Академії Наук (1918 р.) справа українознавства стане вже на ширший ґрунт систематичної роботи та підбивання необхідних у цій сфері підсумків.

Вже з цього коротенького нарису історії української етнографії видно, яка величезна сила поетичного матеріалу живе в пам’яті народу, яке багатство мотивів і форм містять скарбниці народної творчості, — хоч безперечно не все з народних уст і записано ще і не всі місцевості на Україні однаково досліджені й вичерпані з етнографічного боку. Та ледве чи й можна коли-небудь вичерпати народну творчість до дна — вже хоча б через одно те, що вона ніколи не завмирає серед мас, а все нові дає й свіжі паростки. Звичайно, не легко прослідити, як зароджуються та як розходяться ті твори, які потім чуємо ми з уст народу і вважаємо продуктами колективної творчості³⁵. Все ж таки можна гадати, що кожен такий народний витвір в основі своїй має творчість індивідуальну (легенда про українську піснетворку Марусю Чураївну), або позичку з чужих джерел, що прибились до берега народної свідомості часто невідомими нам шляхами (так звані мандровані або світові сюжети й теми), нарешті вплив писемної літератури (напр. апокрифічної). Але щоб такий індивідуальний твір став народним — багато етапів повинен він перейти, поки здобуде прикмети творчості колективної. Шлях цей більш-менш можна собі так уявити. Коли якийсь твір припаде масам до смаку, починається мандрування його з уст до уст і в отому процесі переходу затрачуються індивідуальні прикмети, обтираються й одпадають потроху такі, що не відповідають поглядам та вподобанням широких мас, і натомість додаються інші типові ознаки щодо змісту й форми, які вже роблять даний твір духовною власністю великих гуртів народу. Тільки так і можемо ми собі пояснити надзвичайно

---

35 Сам народ на складання, напр., пісні дивиться не як на щось звичайне, якесь щоденне діло. „Пісні не народ складає, — каже народне повір’я, — а морські люди. В суботу грав море; на море випливають морські люди, що половина чоловіка, а половина риби, випливають і співають усяких пісень: а чумаки стоять на березі та й учаться”. — див.: Куліш. Записке о Южной Руси, т. II. — С. 36; порівн. П. Чубинський. Труды... т. I. — С. 211. Давній переказ про сирен оздоблено тут, як бачимо, широукраїнськими побутовими рисами.

цікавий процес народної творчості. Вона колективна, але не в зароді, а в дальшому процесі, бо з індивідуального акта зачинається, й колективною її робить не саме складання, а той безупинний процес принатурення до вимог колективу, оте обшліхтовування, якого зазнає індивідуальний твір, з уст до уст переходячи через живе, не зафіксоване на папері слово. Що власне таким шляхом ународовлюються витвори індивідуальної творчості або одбувається сам процес колективного складання, показує згадана вже легенда про Марусю Чураївну. Дівчина складає пісню про те, як зрадив її милий і як вона за зраду помстилась, — складає, як уміє, як ця подія одбилася в її свідомості, і от з цього й постав ніби отой популярний „Гриць”, про якого напевне знає кожна людина на Україні. Була чи не була на світі та Чураївна — це не має жодної ваги для нас, бо важить тут єдино оте свідчення самої легенди індивідуальної основи колективного твору. Те ж саме доводить і доля народних дум, що безперечно повиходили з кіл письменних, до народу близьких — од школярства, дяків-пиворізів, інтелігентного козацтва, — але так поцілило, сказати б, у саму душу народну, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки народної творчості. Та й на наших очах відбувається такий процес переробки і принатурювання творів письменства до колективного смаку. Деякі поезії Шевченка, Руданського, Глібова й інших українських письменників записано вже з народних уст і в одмінній од оригіналу формі, яка показує, що над цими витворами індивідуальної поезії почався вже той процес переробки, що кінець-кінцем може дати зовсім нові твори, де вже затерті будуть сліди письменницької індивідуальності. І це буває не тільки з творами високої літературної вартості, а й з будь-якими, коли вони чим-небудь дуже припадуть до вподоби народові. Так було, напр., з піснею про скасування панщини („Ой летіла зозуленька”), записаної од народу майже на всьому просторі України в численних варіантах, хоч пішла вона безперечно од тієї „Pisni Radosty”, одна переробка якої надрукована була р. 1848 в „Зорі Галицькій”. Таким чином, вага й краса народної поезії залежать од того, що саме переймає народ і як він переробляє ті індивідуальні твори, що потрапили в сферу його притягування. З цього погляду колективна поезія українського народу, надто пісні його, стоять на високому рівні загальнолюдської краси й моралі, і не тільки дослідники-українці з патріотичної, сказати б, пихи захоплюються українською піснею, а й чужі люди мало не в один голос виказують, що багатством, різноманітністю, зовнішньою і внутрішньою красою українська пісня не багато має конкурентів у світовій народній творчості. Своєю красою великою та глибоким змістом українська народна поезія дуже промовисто свідчить про ту непропашу силу духа, що таїться серед народних українських мас і тільки через нещасливі обставини життя їхнього не може вийти уповні на верх, витворивши блискучу своєрідну культуру. Потенціально висока це культура, та тільки в зв'язаному стані мусить вона перебувати, дожидаючи слушного часу, щоб усіма сторонами розгорнутись.

3. Пісня в нашій народній поезії стоїть на першому місці і багатством мотивів, і красою форми, й глибиною змісту, — і це не диво, коли зважити, що таке пісня для українця. В пісні виливає він усе своє життя; всі важливіші моменти його, починаючи з колиски і до останнього часу, коли розлучається душа з тілом, проходять під згуки рідного співу. „Пісня въ Малороссіи — все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила”, —

казав ще великий ентузіаст української пісні Гоголь. „В прекрасних піснях, — пише новіший дослідник народної поезії, — виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щирю любов молодечу, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці, жаль батька-матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідування удови, що „дрібненькими слізюньками рілля промочила”, плач сирітки на гробі матері — усе-усе життя людське від коліски до гробової дошки зо всіма турботами й радощами мов у дзеркалі відбилося у наших народних піснях” (Ф. Колесса). Та й як ще одбилося — з такою красою і надзвичайною глибиною морального настрою, які чи й можна деінде знайти в народній поезії. „Нема в світі такої країни, — писав Боденштедт, перекладач наших дум на мову німецьку, — де б дерево народної поезії такий розкішний дало плід, ніде дух народний так живуче, так добре себе не виявив у своїх піснях, як в українців. Яке глибоке, справді людяне чуття, яка туга, що всю душу захоплює, одбилися в тих піснях! Які пестоші, з мужньою силою спаровані, пробиваються в піснях кохання! Та разом поступають і такт і соромливість почуття, що панує в них усюди... До того ж українська мова до поезії з-поміж усіх слов'янських найпридатніша”. Річ певна, що в побіжному огляді й неможливо охопити все багатство української пісні, — на це треба б багато великих томів, і чимало вже їх справді й написано, але все-таки не вичерпали вони всього матеріалу. Я повинен обмежитися тут самими коротенькими увагами.

Звичайно ділиться весь пісенний матеріал на пісні — обрядові, історичні, станові й пісні про кохання та життя родинне.

Обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські обжинкові і т. ін.) дають нам образ того, як ставиться народ наш до природи та її явищ. Це найдавніші, мабуть, зразки народної творчості; багато з них не що інше, як уламки того колись одноцілого світогляду, що на все навкруги дивився наївними очима первісної людини. Тут знаходимо космогонічні вірування народу, погляди його на початок світу, на богів та інших вищих істот, на явища природи, що споконвічною стояли загадкою перед людськістю в дитинному її віці. Багато ці пісні й досі задержали в собі пережитків з давнього, ще поганського, часу і ще й тепер служать свідком того „двовір'я”, яке запанувало у нас під впливом християнства на руїнах давнішого світогляду; з другого боку, вони дають деякі вказівки й на побут та матеріальну культуру старих часів. В цих піснях маємо згадки про початок світа, про бога Громова, про боротьбу темних сил з добрими або зими з літом (веснянки чи гагілки), відгуки святкування в честь сонця (купальські пісні) і т. ін. Тут бачимо ми пережитки старого культу і старих звичаїв, немов чудом якимось перенесених до зовсім іншого життя з якогось далекого, зачарованого світу з його одмінними космогонічними та міфологічними віруваннями. Для історії первісної культури дають вони багатий матеріал, що дожидає свого дослідника, який би склав з цієї мозаїки цілу картину старосвітського побуту й світогляду, і разом причаровують своєю непосредньою поетичністю.

Історичні або політичні пісні, що хронологічно йдуть зараз за попереднім відділом, малюють переміни в громадсько-державному ладу, що пережив український народ за своє історичне життя. У найстарших піснях, що й тепер ще співаються у глухих закутках, як колядки, задержалися навіть натякання на військові виправи давніх князів з дружиною, на

здобування городу, паювання здобичі, але це в таких занадто загальних формах за якими можна лише вгадувати давню старовину, але не прив'язувати пісню до якоїсь певної події. В українській народній поезії взагалі майже не лишилося зразків такого старого епосу, як великоруські „былины». Це через те, що багата на драматичні моменти й великі події дальша історія, повна боротьби за свою людську й національну індивідуальність, закрила оту давнішу старовину перед нащадками і витиснула її з пам'яті³⁶. Зате тим дужче одбилися в народній поезії оті дальші часи — боротьби з мусульманським світом, з Польщею, і всі інші політично-громадські події аж до останнього часу, як от рекрутчина, скасування кріпацької неволі, робота на заводах і т. ін. Особливе місце в історичній українській поезії займають думи — отой „гармонійний, — кажучи словами акад. Перетца, — синтез культурно-індивідуальної творчості з народною, яка постала на руїнах старовинного епосу”. Зародились думи безперечно на культурному ґрунті. Творцями їх були ті інтелігентні й напівінтелігентні люди, що стояли близько до подій, але через те, що події зачіпали інтереси ширших кіл поспільства, думи ставали їхньою ідеологією, прищеплювалися в народі і втрачали сліди свого індивідуального походження, набуваючи натомість рис колективної творчості. Особливий стиль дум, їх рясна образність, багатство словесних оздоб, надзвичайно колоритна мова з слідами високої культурності творців — справді гармонійно поєдналися, щоб дати високі зразки єдиного, може, в своїм роді літературного синтезу. Нерівно-складова форма думи з одними тільки вимогами щодо рими, була дуже з руки і творцям дум, і співцям їх — кобзарям та бандуристам, даючи широкий їхній творчості простір. З другого боку, поважний зміст дум, здебільшого на широкі теми громадського життя або моральних обов'язків людини, творять над думами ореол поваги й якоїсь побожності („невольницькі плачі”, „псалми”)³⁷. Одрізняючись од пісень формою, думи одрізняються й способом виконання: їх не просто співають на голос, вони вимагають ще й музичного супроводу — на кобзі чи бандурі, витворивши тим цілу категорію спеціалістів-виконавців — кобзарів та бандуристів (Ів. Круковський, Остап Вересай, Михайло Кравченко і ін.). Здрібніле життя останніх часів та інші причини

---

36 Доречно буде тут торкнутися питання, чому староруський епос безперечно київського роду, як напр., згадані „былины» зберігся не тут, на Україні, а в таких далеких закутках Великої Росії, як Олонецькі пущі. Можна думати, що саме бурхливі події пізніших часів : витиснули з пам'яті українців попереднє минуле й інших нанизали згадок та про іншу, свіжішу, старовину. Зате продукти дружинної творчості, що з Києва розходились були по всіх угодах, через Новгород зайшли й до найдальших його колоній, як-от Олонеччина. Край далекий, на одшибі од інтенсивної боротьби, з боку од великого шляху історії, край бідний на власну історію — вже через це саме більш придатен на те, щоб зберегти уламки давньої, хоча б і чужої, старовини. Адже у нього самого не знайшлося нічого, що міг би він поставити замість отих захожих творів: бідна на події власна історія не могла постачити матеріал для творчості, не могла поновлювати її і мимоволі мусіла вона чужим і давнім жити. Взагалі колонії, з їхнім менш інтенсивним життям, часто бувають далеко в своїм побуті консервативніші, ніж митрополії, бо цим доводиться радикальніше й частіше міняти форми життя, а з ними й культурні традиції.

37 До нас дійшли проте хоч і нечисленні, але тим цікавіші зразки й реакції проти змісту й самої форми дум, справжній пародії на думи, — напр., про Михійка маленького або про вареників-невольників. Ці пародії, що народились, мабуть, пізніше за самі думи, висміюють не тільки козацтво, але й літературні форми козацької переважно поезії, прикладаючи стиль і склад та літературні способи дум до жартівливих мотивів та вульгаризованих сюжетів.

найгірше одбилися були на думках та на кобзарській справі: нових дум тепер уже не почути, та й справжніх кобзарів-художників усе меншає, — змовкає чарівний голос бандури тихострунної, що була колись вірний подружжям козацьким у всіх пригодах...

Пісні історичні та думи дають чудові ілюстрації до писаної історії народу, показуючи, якими очима він сам дивився на ту чи іншу подію. Найдавніші з цього циклу пісні малюють взагалі боротьбу з мусульманським світом, не прив'язуючи ще до певних історичних подій свого змісту. Ось, напр., картина татарського нападу:

Зажурилась Україна, що нігде прожити;
Гей вигоптала орда кіньми маленькі діти;
Ой маленьких вигоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Кожної хвилини треба було сподіватись ворожого наскоку. Жнуть женці, — співається в іншій пісні —

Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються, —
Ой то ж не хмара, то орда іде.

Багато спиняються пісні над долею полонених, що загорнула їх ота орда за собою в чужий край і там на тяжкі завдала роботи. Це й не диво, коли згадати, як часто всяке степове хижацтво пустошило Україну, так що мало яка сім'я не тужила за кимсь із своїх рідних, що конали-пропадали в неволі на чужині. Пісні та думи про турецьку й татарську неволю, оці справжні „плачі невольницькі”, надзвичайно пластично малюють ті муки в неволі „на каторзі турецькій”, коли бідним невольникам просвітлої години ніколи не бувало.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,

А знизу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ця нам турецька-бусурменська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!”

Але й цього не досить, і на цьому ще не край мукам: з наказу баші турецького, що його дума зве „недовірком християнським” ,

Слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в одному місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.

Цей плач невольницький кінчається таким натхненим прокльоном-молитвою, яка добре показує, чим була для наших людей ота неволя і чим найгірше давалось у знаки тодішнє лихоліття.

Ти земле Турецька, віро бусурменська,
Ти розлуку християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матіррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської
На тихій воді,
На ясній зорі,
У край веселий,
У мир хрещений
В городи християнські.

Інші думи та пісні оповідають про благаання бранців до роду, щоб викупив із неволі; ще інші — про визволення товаришами або щасливі втіки. Малюючи муки неволі, пісні подають і високі зразки терплячості й тієї моральної сили лицарської, що не подається перед муками. Таким, напр., лицарем виставляє пісня відомого Байду; або от іще одна пісня оповідає про невідому жінку-матір, що дісталася в неволю татаринів, який ще раніше взяв у полон її дочку й оженився з нею. Дочка пізнає матір і просить її:

Мати моя рідненькая!
Скидай з себе свої лати,
Вбирай дорогії шати, —
Будеш з нами панувати.

Але мати одказує:

Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати,
Я волію бідувати,

Як з тобою панувати.”

Звичайно, не кожен міг перетерпіти муки неволі й часто траплялось, що люди міняли віру, йшли на зраду товариству, аби тільки не зазнати знущання над собою. Думи дають тип і такого перекинчика, що не видержав неволі й

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.

Тип „потурнака” чудово змальовано в надзвичайно гарній думі про Самійла Кішку, одній з найкращих взагалі дум. Але й цей ренегат, Лях Бутурлак, не втопився цілком у своєму ренегатстві. Бувають і у нього хвилини, коли совість прокидається й озивається якийсь рідний голос — оті „умисли” невинні-непогамовані — незадоволенням із свого „панства великого”. Дума надзвичайно влучно схоплює ці моменти просявання, даючи класичний у своїй простоті психологічний образ:

Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову кляшника розбивати:
„Господи! есть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити”.

І „умисли” приводять Бутурлака до колишніх товаришів-невольників і стають причиною визволення їх із неволі. Надзвичайно гарні думи про те, як утікали з неволі козаки — про трьох братів азовських, про Байду, про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, пісні про смерть самотнього козака в степу і т. ін. Це справжня висока поезія, повна чудових образів і разом того філософського погляду на життя і на смерть, що витворивсь у народному світогляді, а звідти перейшов і до писаних творів (вертеп, Скворода та ін.). У пісні про смерть козака звістку про це матері подає кінь, вірний товариш козацький:

А вже ж твій син оженився:
Та взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку;
Та взяв собі за жіночку
Зелену долиночку.

Другий цикл історичних пісень та дум складається з тих, що оспівують боротьбу України з Польщею, народні повстання й особливо найпам’ятніше з них — Хмельниччину. Тут дуже яскраво виступають, як причини боротьби, так і всі обставини тих повстань, що так багато промовляли до серця й розуму широким масам народу. У „християнській землі добра немає” — так загально характеризує дума становище України під польським пануванням і потім малює вимовними рисами той лад без добра — утиски панські за підмогою євреїв над особою, вірою та майном поспільства: як „на славній

Україні” всі шляхи козацькі, всі торги, всі ріки й навіть церкви „жиди-рандарі зарандували”, за все „мито-промито” беручи. Ось, напр., картинка утисків з однієї думи.

То ще ж то Ляхи, мостивії пани, по козаках і по мужиках стацією постали,
Од козацьких, од мужицьких комор стали ключі одбирати
Да стали над їх домами господарями:
Хазяїна на конюшню одсилає,
А сам із його жоною на подушках почиває.

Утиски довели до повстання, якого гаслом було — „козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську одностайне стати”. Козацьке життя було тоді взагалі синонімом життя вільного й незалежного, і через те за нього боролись не самі козаки, як окремих клас людності, а й увесь народ ще довго потім за свій ідеал уважав оті козацькі порядки. Тим то й Хмельниччина, коли на історичну арену виступили справді широкі народні маси, найдужче врзалася в пам’ять народів, та і з самої Хмельниччини ті події й особи, що ближче стояли до інтересів народного життя. Такі демократичні ватажки, як Нечай або Перебійніс, ближчі були й більш зрозумілі масам, ніж навіть сам „батько козацький” — Хмельницький з його широкими планами та дипломатичними заходами, і про Нечая маємо чи не найбільше пісень з цього циклу. Проти Хмельницького було навіть спеціальне незадоволення з характерними прокльонами — „бодай того Хмельницького перва куля не минула”: на ватажкові раз у раз мусить окотитись, коли повстання не справдить цілком народних надій. Все ж тоді, під час напруженої боротьби, противенство інтересів ще не виступало на перший план і пісня могла зазначити, що

Тим-то і стала по всьому світу
Страшенная козацькая сила.
Що у нас, панове-молодці,
Була воля і дума єдина.

„Воля і дума єдина” в той час дбала справді про одно: як би вибитися з соціального та національного поневолення, щоб не було на Україні пана над особою й добром людськими. Ці надії народні малює коротенько той уривок з пісні, що спав на увагу ще авторів „Історії Русовь»:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як у нас на Україні:
Нема панів, нема ляхів,
Не буде й зміни.

Далі важка історична доля української землі ані трохи тих надій не справдила і не тільки не досягла ідеалу рівності й волі, а навіть одібрала те, що народ здобув собі був за Хмельниччини. Як відомо, з одного боку потроху касовано політичні права України, а з другого — серед самого громадянства українського все виразніше позначається

соціальний розклад з неминучим своїм супутником — поневоленням народних мас. І те, й друге відобразила народна творчість, маюючи в піснях Шведчину, руйнування Січі, постої москалів, Гайдамаччину, кріпацтво... З тих часів соціально-громадського розкладу дійшла до нас знову ж чудова дума про Ганджу Андибера, що обстоював право голоти проти своїх таки „дуків-срібляників”:

Ей дуки, ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти.

Сміливим викликом лунає слово типового „нетязи” до „дуків”, яких дума зве вже просто ляхами за те, що вони, способом польського панства, запаніли з народного добра:

Гей ви ляхове,
Вразькі синове!
І к порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте:
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти.

Не подужав цього разу козак-нетязя, не маючи ні ясної думки про бажаний соціально-політичний лад, ні єдиної волі, щоб той лад собі здобути, — й довелось йому свою тяжку долю, нове поневолення, співати в сумних піснях про те, як „вражі пани, руські генерали, еретичні сини край веселий, степ широкий та й занапастили”. В занапашеному краї міцно засіла неволя, прориваючись тільки такими кривавими вибухами, як була Гайдамаччина. „Батькам було, — співає одна пісня, — добре на Україні жити, а синам досталось панщину робити”; „ой горе, біда — не Гетьманщина: надокучила вража панщина”, — додає інша. Що то була за панщина, маємо про це безліч пісень.

Наступила чорна хмара, — настала ще й сива:
Була Польща, була Польща — та й стала Росія.
Син за батька не одбуде, а батько за сина;
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою.
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочку — помагай нам, Боже,
І святая неділонька, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати — гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай розпускає:
„Ой чом же вас, вражих людей, по троє немає?”
Ой, зачав же їх оконом лаяти та бити:
„Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?”

А в нашого оконома червона шапка,
Як приїде до панщини, скаче як та жабка.
А в нашого оконома шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.
Пооблазили волам шиї, бідним людям руки —
Набралися бідні хлопи за панщини муки.

Пісні зазначають навіть те, що панщанні одбутки дедалі тяжчими робились, коли народ потроху втягався в ярмо й звивав до неволі:

Зразу були добрі пани, легкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, панові в суботу;
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий тиждень на панщині, толока в суботу.

Проте навіть звикаючи до кріпацтва, народ не міг із ним помириться. Історія кріпацтва повна бунту та інших способів протесту, коли навіть міцний терпець мужицький не видержував і тріскав, як гнила нитка. Одна пісня обривається досить виразним на це натяком:

Ой ходімо, пане-брате, та за круті гори:
Нехай тута виводяться круки та ворони!
Ой ходімо, пане-брате, в степ та в гайдамаки, —
Колись, може, своїм панам дамося у знаки.

В XIX ст., коли зникла кріпацька неволя, з'явилися й пісні на інші громадські теми, але такого ж журливого змісту, бо неволя не перевелася, а тільки в інші прибралася форми. „Не дай, Боже, служашого хліба!” — співається в одній пісні, але якраз такого хліба й доводиться найбільш куштувати тепер тому класові, якого долею цікавиться народна поезія. Ось кілька зразків того, як одбилося в ній сучасне життя, — в піснях новіших, складених, треба думати, вже по реформі 19 лютого 1861 р. Найми, роботи по панських економіях, по заводах та сахарнях — такий мають зміст оці новотвори народної поезії.

Ой да бурлак робить,
Робить-заробляє —
Аж піт очі заливає,
А хазяїн п'є-гуляє, —

жаліється сучасний нетяга, додаючи:

Ой хто журби не знає —
Нехай мене спитає.

Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи,
Все чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

І як раніше „вража панщина” надокучала, так тепер ота вічна безпросвітня праця на чужому. Одна жіноча пісня чудово малює повну безнадію такого життя:

Ой піду я понад лугом,
Там мій милий оре плугом.
Он він оре чуже поле —
Мені за їм жити горе!
Ой він оре чужу працю —
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тільки гину!
Ой він оре, а я сію —
Та й нічого не подію.

Не краще й тим, що порвали з землею й пішли на роботу по заводах. Тільки ворон принесе іноді звістку додому, самотній жінці:

Ой твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі;
Там і днює, і ночує.
Дзвони дзвонять — він не чує,
Візьме топор да й майструє.

Взагалі нарікання на занепад життя, на його, сказати б, меркантилізацію, на збочення від етичних вимог старовини — це звичайнісінький мотив тих українських пісень, що виявляють світогляд і своєрідну життєву філософію народу. Міняється життя, старий побут занепадає, одмирають давні форми, несучи щось таке, чого не може прийняти народний світогляд і на що він свої скарги складає до скарбниці вистражданої поезії.

Вже тепер не так, як було давно,
Як було давно, за старих людей;
Бо син на вітця поривається,
Дочка з матір'ю суперечиться,
А брат на брата ніж винимає,
Сестра на сестру чарів шукає,
Сусід сусіда до вїйта вде,
В вїйта неправдов його обмовляє...

І ці порізані штрихи сучасного життя пісня зводить нарешті до одного гнітючого висновку:

Так ся минула стара правдочка, —
Стара правдочка та й старих людей.

Умерла стара правда... Що ж замість неї приносить сучасність? Відповідь на це, а разом і резюме філософського світознання, синтез народних поглядів на сучасне життя, на світ та стосунки людські дає знаменита пісня про правду, де на загально-людській основі змальовано цілком конкретні форми того соціального ладу, що найтяжче одбивається на народних масах. Зважаючи на це, вже наперед можна сказати, що сумний то має бути синтез. І справді —

Нема в світі правди, правди не зискати,
Бо тепер неправда стала панувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить кінець стола;
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом наповають;
Уже тепер правда сидить у темниці,
А тая неправда з панамі в світлиці;
А вже тая правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла чи ти заключенна,
Що тепер неправда увесь світ зажерла?

Багато лиха треба зазнати, ще більше гіркого спити, щоб так безнадійно різнути, що „нема в світі правди” й що „неправда увесь світ зажерла”. Але разом же це й показує, який потяг до правди великий живе в народних масах, як їх мучить оця зажерлива неправда й як прагнуть вони тієї правди ясної в людському житті. Це, може, найсимпатичніша риса народної поезії, і ми побачимо далі, що й наше письменство цілком засвоїло її, зробивши ту ж таки правду своїм ідеалом, якому служить цілком свідомо й без перестану.

4. Не маю, на жаль, досить місця, щоб переглянути тут інші народної музи твори хоча б так коротенько, як пісні про громадські справи, тому доведеться обмежитись кількома увагами. Сила велика почування, краса вислову, гуманні думки разом з надзвичайною простотою й пластичністю — такі риси всієї української народної поезії, а особливо того циклу пісень, що малює побутове теперішнє життя і насамперед сферу сердечних переживаннів, пісень родинних і про кохання. Не один великий поет позаздрив би на такий, напр., сміливий зворот з народної лірики:

Горе ж мені, нещасливая доле!
І зорала бідна вдова мислоньками поле,

Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Або ось іще зразок стислої енергії молодечої сили:

Нема краю тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину.

Родинне життя, як і взагалі рід-родина, найкраще, може, одбилося в народних піснях: перші зародки сердечного почуття, палке кохання, муки й радощі його, розлука з своїм родом, життя-бідкування за нелюбом чи п'яницею, гірке сирітство і т. ін. — все це знайшло собі надзвичайно яскраві форми й образи в народній поезії.

Ой чужая сторононька без вітру шумить,
Чужий батько, чужа мати не б'є, та болить, —

як просто і як психологічно правдиво зв'язано тут розуміння того шуму без вітру на чужині з уразами серед чужих людей, що навіть мимовільно завдають великої туги самим уже необережним дотиком чужої руки. Одцування од роду свого як порушення найпершої форми громадської солідарності та єднання, народні пісні вважають за початок і причини всякого лиха на світі:

Тим на світі хліб не родить,
Що брат к сестрі не говорить;
Тим на світі теряється,
Що брат сестри цурається;
Тим на світі добра нема,
Що брат сестри за рід нема.

Але обставини життя дужчі над родинні почування і все-одно перед членами одного роду в перспективі стоїть розлука. Просто і надзвичайно гарно висловлено журбу над цим неминучим кінцем родинної спілки:

Не журись, наша ненько, нами:
Як поростуть крила — порозлітаємось сами.
Та буде ж нас, ненько, по горах і по долинах,
Та буде ж нас, ненько, й по чужих країнах.

Не можу не зазначити ще того просто таки побожного почуття до матері, що постає з пісень. „Матінка рідна лучче всього світа”, або „тільки в світі й правди, що рідная мати” — мовляли пісні і, треба зауважити, зовсім не жіноцькі навіть пісні; „отцева й пані-матчина молитва з дна моря виймає” — додає знов же дума козацька. Нема матері — то хоч

Намалюю матір
На божничку в хаті:
На божничок гляну —
Матір іспом'яну,
Назад обернувся —
Сльозами заллюся.

І тяжчого гріха нема, як непошана до батька-матері. Вже дума про бурю на Чорному морі дає надто з цього погляду яскраву картину, але народна поезія піднялась у таку височінь моральної чистоти, якій трудно добрати паралелі, — хіба знайдемо їх у Шевченка, що свій апофеоз материнства (од „Наймички” до „Марії”) запозичив таки, мабуть, з народного світогляду. В одній колядці Мати божа прохає у Христа райських ключів — одімкнути рай і пекло, випустити грішні душі. Одній тільки душі нема опрощення, — тій,

Що отця з матір'ю та налаяла,
Не налаяла, а подумала.

Така зворушлива чистота почувань надає надзвичайно глибокого етичного характеру українській народній поезії, — надто пісням про кохання, таким же в масі своїй чистим і високим навіть тоді, коли торкаються подій з самої природи своєї, на людський погляд, стидких і сороміцьких. Багато з пісень про кохання це просто чудові ліричні п'єски, під якими знову ж не сором було б поставити своє ім'я найбільшому поетові.

Над моєю хатиною
Чорна хмара стала,
А на мене молодую
Поговір та слава.
А я тую чорну хмару
Рукавом розмаю;
Перебула поговори,
Перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик
Без чорної хмари:
Ой не вийде дівка заміж
Без людської слави.
Настучиться, нагрючиться —
Дрібен дощик піде:
Набрешуться воріженьки,
Дівка заміж піде.

Граціозний паралелізм видержано тут до такої міри, що вся п'єска стає перед нами ніби обточена перлина, що грає-міниться в світлі життя всіми барвами веселки. І харак-

терно, що як у своїх громадських справах народ правди шукає щонайперше, так само і в особистому житті ту ж таки правду цінить найвище. Ось вам останній аргумент закоханої дівчини:

Найдеш собі дівчиноньку
З чорними бровами,
Та не знайдеш тії правди,
Що була між нами.

Оцей примат правди, повсякчасний мотив справедливості, неугасиме змагання до громадської й особистої волі разом з протестом проти неволі, як однієї з форм світової неправди — це, знов кажу, найхарактерніша риса української народної поезії, її моральна краса і найвища принадність. Цей щиролюдський і незмінно-людський і незмінно-людяний ідеал справедливого життя по щирій правді робить пісні наші безцінним для всієї людськості добром культурним.

Вже серед пісень маємо цілий цикл повістєвого складу творів, що не на нашому зародились ґрунті, а взяли тему з чужих джерел. Це так звані балади, до яких можна добрати паралелі в поезії інших народів, — напр., про те, як брат з сестрою або син з матір'ю оженився, як брат продав сестру розбійникам, як сестра брата отруїла, як свекруха нелюбу невістку чарами в тополю обернула і т. ін. Це — мандрівні світові сюжети, основу яких доводиться шукати в старезних східних та грецьких джерелах. Майже всі казки народні мають у своїй основі такі мандрівні сюжети, і це виявляється в казках тим, що вони ніколи не дають певних відомостей про час та місце: казкові події відбуваються „за царя гороха», „за царя хмеля», „десь-недесь, у якійсь-то землі», „в тридесятому царстві, в іншому государстві». Власна творчість народна тут виявляється тільки в більш-менш органічній переробці спільного сюжету, в тому, що він пристосовується до обставин та життя даного народу відповідно до його світогляду. Порівняння з такого, погляду казок у всяких народів дає цікаві риси для характеристики кожного, виявляючи те, на що той або інший народ звертає більшу увагу. Як відомо, казками звуться фантастичні оповідання, в яких побутові риси переплетено з вигадкою, звірі або неживі речі мають людську мову й звичаї. Колись, у старі часи, казки, безперечно, виявляли справжні стосунки людини до світових явищ; тепер вони здебільшого мають значення як ілюстрація, приклад на ту чи іншу етичну тему, або просто цікаве побутовими подробицями оповідання, незалежно від його внутрішнього змісту. Алегоричний і символічний елемент становить головну основу величезної більшості казок. Щодо класифікації їх, то хоч вона не установлена твердо ще й досі через різноманітність тем та обробки й невиразність самого терміну казки, але позначено більш-менш ці відділи: казки про звірів, напр., лисичка-сестричка і вовк-панібрат, коза-дереза і т. ін.; казки моралістичного змісту — про правду та кривду, про сестру і калинову сопілку; казки з міфологічною основою, напр., про песиголовців або про створення чоловіка Богом, про змія, про біду, про оха і т. ін; нарешті — побутові казки або билиці з суто реальними рисами: про перекотиполе, про Кузьмину тощо. „Казка — брехня”, говорить народна приказка, називаючи разом з тим пісню правдою, — і цим дуже влучно

характеризує основні риси казки, її фантастичний, чудовий елемент. До казки близько підходять: з одного боку байка — дидактичне оповідання з яким-небудь моральним висновком; з другого — переказ, легенда, в основі якої лежить дійсна подія, але прикрашена вигаданими фантастичними подробицями; такі легенди маємо на історичні теми, як-от про Кирила Кожум'яку, про Золоті ворота, про Палія, про гайдамаків, про панщину, Кармалюка і т. ін. Своєю розкішною, вигадливою формою казка здавна притягала увагу книжного письменства і через те дуже рано стрічаємо спроби літературної обробки казкового матеріалу. В українському письменстві таких обробок маємо чималенько, починаючи од старших письменників, як Квітка („Перекотиполе”, „Мертвецький великдень”), Стороженко („Закоханий чорт”, „Вчи лінивого не молотом, а голодом”), Марко Вовчок („Чари”), Левицький, Мирний тощо.

Відгуком старого світу з його наївною вірою в чудовну силу деяких речей та слів можна вважати всякі замовляння (од хвороб, любощів і т. ін.). Як у старовину, так і тепер ще вони бувають спеціальністю окремих людей — чаклунів, чарівниць, знахарок і т. ін., і через те розповсюдження їх досить обмежене. Навпаки — приказки, прислів'я, примовки становлять таке ж усенародне добро, як і казки, з якими вони часто й межують своїм змістом, даючи уривки ширших переказів, власне те, що зветься мораллю оповідання, висновком його. Напр., приказка: „в умілого і долото рибу ловить” — вийшла з оповідання про хитрого чоловіка чи москаля, що підманив чумаків ловити рибу долотом, тим часом як його товариші справді таки позабирали рибу з чумацьких маж. Такі приказки просто одірвалися од своєї фактичної основи й пішли самостійно гуляти по світу, як загальний свого роду життєвої, практичної філософії висновок. Інші приказки натякають на які-небудь історичні події або особи, — напр., „висипався хміль із міха та наробив панам лиха” — про повстання Хмельницького, „служив Москві, Іване, а вона його гане”, „Іван носе плахту, а Настя булаву” — про гетьмана Скоропадського. Загадками звуться коротенькі речення, в основі яких лежить метафора, перенесення рис із одної речі на другу. В старовину загадки були однією з найлюбіших форм поезії, особливо в східних оповіданнях; тепер вони служать на забаву, здебільшого дітям. Вага приказок і загадок для характеристики народного світогляду лежить у тому, що вони виявляють розум народу, так само як пісні — його естетичні потреби, й не даремно звуться народною мудрістю.

5. Переглядаючи твори народної поезії, не можна обминути одне питання, що зв'язане щільно з тими психічними підвалинами, на яких вона стоїть, і з тими процесами, в яких перетворюються продукти народної творчості, нарешті з громадськими умовами життя, що так чи інакше на ту психіку й на ті процеси впливають. Це питання — про виродження, псування, перевід народної поезії. Творчість народна, кажуть, вичерпується останніми часами, занепадає, переводиться, або непевними йде манівцями, які зводять її на страшне бездоріжжя. Замість чудових творів, зразків високого поетичного натхнення, що постачала народна творчість у старовину, теперішня творчість дає недотепне, цинічне, часто огидне віршування, що ні мовою, ні складом, ані змістом навіть не нагадує про те, що колись той самий народ здатен був на такі надзвичайно гарні зразки чистої, гуманної і з громадського, та і з художнього боку високої поезії. Замість поважних дум, замість

чистих, прекрасних пісень — ми тепер чуємо по селах витвори розпусної лакейсько-солдатської музи: „строгая украинская муза”, як Шевченка за часів його кріпацького життя, обминає тепер народних співців, тікає з українського села і, кажуть песимісти, не багато часу треба, щоб вона замовкла вже на віки вічні.

Такі жалі та нарікання на занепад народної мови й поезії не з учорашнього дня почалися. Можна сказати, що вони налічують собі мало не стільки ж літ віку, як і той народницький рух, наслідком якого було українське національне відродження й письменство. Автор першої української граматики, Павловський, мотивує р. 1818 свою працю бажанням хоч нащадкам зберегти рештки „исчезающаго нарѣчія”. Кн. Цертелєв, що виступив р. 1819 з першою збіркою українських народних пісень, називає українську мову „устарѣлою для самихъ малороссіянъ”, а на пісні дивиться як на „умирающій отголосокъ гармоній, слышанной нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ», гірше — як на „безобразныя (!) развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія”. Ще песимістичніший мав погляд на долю української народної поезії Лукашевич. „Я, — пише він у передмові до „ Малороссийскихъ и Червонорусскихъ думъ и пѣсень» (1836), — спасъ еще нѣсколько народныхъ пѣсней и представляю ихъ въ этомъ собраніи. Вѣроятно, это, можетъ быть, послѣднее ихъ изданіе, заимствованное прямо изъ Малороссіи, — тамъ народный пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими или велико-россійскими пѣснями. Малороссійській парубокъ за стыдъ себѣ почитаєть пѣть другія... Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и впоперегъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни... Эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшія остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самихъ хулителей всего Украинскаго». „Народная украинская поэзія видимо приближается къ угасанію», „видимо дряхлѣеть и доживаетъ свой послѣдній вѣкъ», — це звичайний приспів мало не всіх, хто писав про народну поезію в часи „Основи», і так думали не дилетанти вже, а люди науки, як Костомаров. В 70-х роках знову ж не дилетанти, а знавці народної творчості говорили про Вересая, що він „по всѣмъ вѣроятіямъ, есть послѣдній представитель кобзарей или бандуристовъ, умѣющихъ играть на кобзѣ и знающихъ старыя пѣсни и думы» (О. Русов). Те ж саме зустрінемо і в 80-х рр., напр., у Мордовія в його начерках „Подъ небомъ Украины», не кажучи вже про пізніші ламентатії. Взагалі мало який з українських письменників не підходив у зв’язку з так званим „обрусенієм» до цього явища, так чи інакше не торкався його, в тій чи іншій формі свого жалю й осуду не висловлював. Так, ще в „Хмарах» Нечуй-Левицький змалював дуже реальну постать парубчака Бубки, що вже на Бубкова перевернувся і нехтував та ганив усе рідне, ламав і калічив гидотно свою мову. В першій редакції повість Левицького навіть кінчається дуже з цього погляду характерно: під час гостювання на селі Дашкович почув пісню нової формації: „пісня була така стидка, така сороміцька, така гидка ! языкъ пісні був великорусько-солдатський і такий поламаний, так помішаний з українським, що Дашкович аж здихнув» — і потім цілу ніч мучили його уві сні страшні примари повної руйни всього народного життя. Те ж саме констатує й герой однієї з новіших повістей Грінченка, так переказуючи свої враження на селі:

З одного краю чулося:
Ой ти Ваня, ти разсукін син такої!
Де ти, Ваня, сюю ночку ночував?
Чи у карти, чи в ігранти прогуляв?
Чи у Каті на перинах пролежав?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців, приспівувала:

Улюбився — урезался!
Бил би ніжик — зарезался.
Давай ніжик пагастрей,
Зарежуся поскарей!

Я зовсім не того сподівався, — резюмує герой свої спостереження. — Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув — „Із трахтира в погребок», замість щиронародної, мови ламану мішанину... Сумно, сумно! („Соняшний промінь”).

Справді — сумно... Але тоді, коли Павловський та Цертелєв рятували „останки исчезаючого нарѣчя” — сам один Ходаковський записав більше тисячі українських пісень; коли Лукашевич ручився, що на селі української пісні не почувеш — Бодянський зібрав їх 8000; після жалів, що українська народна поезія „видимо приближається кь угасанію”, зараз же відбувається грандіозна експедиція Чубинського; після того, як оголошено Вересая останнім кобзарем — знайшлося їх ще десятки і взагалі в українській етнографії не перестають з’являтися великі й дуже цінні збірки матеріалу з народних уст. Наперекір песимістичним пророкуванням, українська мова, а з нею й творчість народна, не тільки не загинула, а надзвичайно розвинулася й виробилась на мову культурних класів; дедалі, творчість цією мовою зростає, міцнішає й ширші захоплює круги. Не припиняється навіть сама колективна творчість, і кожна визначна подія, аж до останніх, як от війна чи революція — знаходить той або інший у народній поезії відгук³⁸. Чи не показує цей факт, що не зовсім воно так діється, як усякі сумні пророкування віщують і що даремно радіють ті, хто вже панахиди править над українським народом, як нацією? Чи не занадто рано сумувати почали прихильники й радіти вороги?

---

38 Вже року 1915-го на Чернігівщині між дівчатами дуже була популярна пісенька:

Бодай тобі, Миколо,
Та й не царювати.
Як нам через тебе
Весь вік діувати.

На що нам здався Львів,
На що ті Кирпати (sic!),
Як нам через них
Весь вік діувати.

і т. д. — „Нібито усіх парубків на війну забрано, от вони — сказано, дівчата, — й побиваються, що нікому сватати”.

Проте єсть правди трохи і в наріканнях на занепад естетичного почуття серед народу та на псування народної творчості. Там, серед народних мас, справді таки спроквола відбувається той процес, у якому Драгоманов справедливо вбачав свого роду *peril social*, громадську небезпеку, коли серед народу вимирають творчі сили, нічим свіжим не заступаючись. Але, з одного боку, це річ натуральна, а з другого — не така вже й страшна, як з першого погляду здається.

Останніми часами, од емансипації р. 1848-го в Галичині й 1861-го на нашій Україні і до подій, скажемо, 1917-го року, народ пережив дуже багато такого, що цілком перевертає все життя його. Півстоліття, пересічний вік людський — мала година в житті народу, але за сучасних обставин навіть вона дуже багато міняє. Народна творчість, досить консервативна в самій основі своїй щодо форми, певна річ, не могла встигнути за скороминущими подіями, хоч безперечно пробувала і пробує це робити. Додати до цього треба вплив солдатчини, залізниць, заробітків по чужих краях і школи, розвиток міського життя, світову війну, величезну революцію і т. ін. і т. ін. — і тоді скажемо, що навпаки — дивно було б, якби народна творчість при старих своїх формах устоялася. Всі оті умови, кожна зокрема і всі гуртом, безперечно одбивались на народній поезії, в гірший бік її направляючи, бо руйнують вони вже сформоване старе і вносять нові елементи, які народ повинен приймати не через те, що вони кращі, а через те тільки, що нові, що більш відповідають життєвим обставинам. Звідси й постали оті новітні зразки народної творчості, всі ті виплоди лакейсько-солдатської музи, що до розпачу доводять народних прихильників. Це не тільки на Україні таке повелося, а скрізь і всюди було й буде, коли міняються форми народного життя й руйнуються самі основи старого світогляду. Що не „обрусеніє”, або хоч не само воно тут винне, показує той факт, що й великоруські етнографи так само нарікають на занепад старої гарної пісні й на загальне розповсюдження бридкої, часто гидотної „частушки”³⁹. Вага, значить, не в обрусенії, не в національному вмиранні народу, а тільки в змінах форм його життя. Ми переживаємо тепер переступний час, коли старі форми одмирають, нові народжуються в муках, але не встигли ще народитись і запанувати. І своїм хаотичним виглядом сучасна творчість народна тільки виразніше одтіняє ці прикмети нашого часу, — оті, говорячи словами Потебні, „вытѣсненныя, но ничѣмъ не замѣненныя формы сознанія”, оте спустошення душі народної під тиском негодних обставин життя. Народна творчість проте не припинилася, — вона тільки, сказав би так, притомилась, та й то не зовсім, а в тій хіба частині, що давала безіменні гуртові твори. Зате, з другого боку, вона безперечно виросла й розвинулася тією часткою, яку заступає письменство, неподільно тепер зв'язане з народним життям. З другого боку, ми бачимо самий процес, коли з напругою великою народжується нова думка в народі, але не знаємо кінцевих його результатів, через це той

---

39 Беру першу, що на очі навінулася, скаргу. В одній з повістей Ол. Ертеля виведено етнографа, Іллю Петровича, що записує пісні й щоразу натрапляє саме на витвори новітньої „музи”: „Илья Петрович долго не могъ успокоиться. Онъ и прежде выслушивалъ подобныя пѣсни въ страшной досадѣ, эта же „пѣсня пѣсней” какъ-то особенно взволновала его. — Вѣдь переняли же эдакую гадость, — восклицалъ онъ, — а старыя пѣсни не перенимають... Такъ и вымирають старыя пѣсни и глохнутъ безслѣдно... И онъ погрузился въ прискорбныя размышления» („Волхонская барышня», Собрание сочинений А. П. Эртеля, т. III., ст. 170).

процес і вражає нас своїми недоробленими формами, своєю каліччю, й ми ладні буваємо заспівати на панахидну ноту, хоча на ділі справа не стоїть ще так сумно й безнадійно.

В старі часи, в епоху, коли постали, напр., козацькі думи та інший поетичний скарб наш, народна поезія була чи не єдиним заступником духовних інтересів народу; книжне письменство хоч до себе й приймало, як одну з складових частин, народну стихію, все ж таки щиронародним не було, народних потреб торкалось тільки спорадично і до широких мас мало коли й доходило. Те, що доходило, народ перетворював по-своєму, приганяв до свого смаку, обробляв і кінець-кінцем дав оті дивні зразки високої поезії, якими й досі ми тішимося й пишаємось. Це — кінцевий результат довгої й забарної праці, але в процесі перетворення од незграбного вірша якого-небудь невідомого „пиворіза” до обточеної думи повинна бути ціла скала форм, окремі градації якої, напевне, здалися б нам дуже негарними, може б навіть огидними, як би це на очах наших діялось. У процесі шліхтування все це одпало; народ перетравив і прийняв тільки те, що відповідало його здоровим вимогам. Той самий процес відбувається тепер на наших очах, і не диво, що так багато ми бачимо покаліченого й поламаного, чому тільки довгий час обтирання й шліхтування може інших надати форм. З другого боку, не самий же огидний матеріал лакейсько-солдатської мови доходить до народу, — як коректив до цього, дається йому й поживна, здорова справа в творах сучасних українських поетів, і це повинно допомогти народові в його творчій роботі за нових обставин життя, надзвичайно поплутаного й різноманітного. В старовину, напр., до Хмельниччини, весь народ, од старшини козацької й до останнього посполитого, був однією масою з національно-політичного погляду, та й соціальні різниці за тих бурхливих часів були невеликі. У всіх була „воля і дума єдина”, бо один ворог усім допікав; національно-політичний гніт, хоч, може, не однаково розкладався на всіх, проте душив таки всіх і всі його повинні були відчувати. Сотник Чигиринський так само безборонний був перед нападом якого-небудь Чаплінського і так само не міг добитись справедливості од державних установ, так само за шаблю мусів хапатись, як і останній козак чи посполитий, що його пан, як співано в думі, „на конюшню одсилає”; безупинні татарські наїзди знову ж не милували ні гетьмана, ні старця, усіх рівняючи перед тією, мовляв, „неволею турецькою, каторгою бусурменською”. Через те поезія, що оспівувала політично-національний гніт, однаковий знаходила відгук у серці й у козацького гетьмана, і в простого козака, і в посполитого, між якими до того ж і не було ще безодні неоднакового культурного розвитку. Нація була суцільніша, одноманітніша, не поколена ще ні противенством громадських інтересів, ні різницями культурного стану. За такої однастайності громадських інтересів та культурного стану цілком натуральна була річ, що дума про братів азовських або Самійла Кішку, про повстання Хмельницького та боротьбу з олігархічною Польщею — однаково могла зворушити серця усім українцям, що їм „кістки не обросли лядським м'ясом”, як говорили тоді про перевертнів. Головне ядро нації, поспільство, накладало на ці твори свої ознаки — тобто, перевагу мужицьких інтересів, рівності, стихійного демократизму, задержуючи в своїй колективній пам'яті переважно ті події, що були цікаві з погляду та інтересів більшості. Не те пішло далі. Процес громадської диференціації все більше розколював помітні вже й тоді класи, витворюючи окремі для кожного інтереси, ворожі інтересам інших класів. Сучасна класова цивілізація довела ці розколини до останнього ступеня, до того, що вони

безоднями поробились; уся нація поколена тими безоднями на паралельні верстви, у яких далеко менше спільних інтересів, зате далеко більш причин стало до ворогування. Ніде нема такої суперечності між класовими інтересами, як у найбільш цивілізованих націй, та ніде так і не занепала народна колективна творчість, як у них же. За величезної культурної різниці між окремими класами не може бути й однієї мови для них, однієї поезії: пісня того наймита бурлаки, що „робить-заробляє, аж піт очі заливає” ніяк не підійде до смаку тому хазяїнові, що тільки „п’є-гуляє”, і навпаки. Національна творчість повинна була розбитись на творчість вищих класів і творчість простого народу, у якого все меншає через те творчої сили, бо все частіше більш талановиті паростки його одриваються од коріння і стають на службу „командуючимъ класами». На Україні це ще побільшується тим, що вищі класи й буквально таки засвоїли чужу народові мову, одріздившись од нього і з національного погляду та тільки для себе використовуючи ті духовні сили, які має вся нація. Таким чином, позбавлений інтелектуальної сили своєї народ не може вже підняти у ту височінь поетичної творчості, яку виявляв попереду, не може такою мірою постачати вже гарні зразки поезії, як за тих часів, коли „була воля і дума єдина” у народу з його ватажками.

Проте не тільки розколини в соціальній структурі громадянства несе з собою цивілізація: разом з отрутою цією вона виробляє й деяку протиотруту, бере слово і потужно озивається діалектика історії. Цивілізація глибшим та потужнішим робить і те щиролюдське шукання життєвої, для всіх рівної правди, що так характеризує колективну творчість; вона, далі, демократизує освіту й науку і взагалі інтелектуальні змагання й потреби; вона — і це найголовніше — знову плодить однакові для більшості інтереси, збираючи їх у свідомо-демократичних змаганнях, витворюючи потужний інтелектуально гурт позакласової інтелігенції, що переймається інтересами трудящих класів, тієї підвалини нації, й служить їм „не токмо за страх, но й за совість”. На сторожі народу стає слово, на підмогу йому йде література, цей найкращий витвір позакласової інтелігенції. На цьому ступені розвитку колективна творчість, — у тому розумінні, про яке говорено вище, вона ще довго не може завмерти, — дістає собі могучого спільника в близькому до народу та його інтересами перейнятому письменстві.

До такого ступеня дійшов уже й український народ. Переглядаючи історію нового українського письменства в зв’язку з народною творчістю, ми раз у раз на цікаве натрапляємо явище: твори того або іншого поета невідомими шляхами — з книжок, через письменних людей тощо, — переходять у народ і там обертаються нарівні з споконвічними витворами народної музи. Як народні пісні, часто можна вже почути поезії Сковороди, Котляревського, Шевченка, Щоголева, Руданського, Глібова, Забіли, навіть Білиловського... Це величезної ваги факт, бо він свідчить, що народні маси вже починають приймати, всмоктувати матеріал художнього письменства, засвоювати його собі, як своє добре, як свою непорушну власність. Це перша ознака того обопільного впливу, або, кажучи російським терміном, „взаємодійствія”, що відбувається між колективною та індивідуальною творчістю, між народною поезією та книжним письменством. Зародившись під впливом, між іншим, і народної поезії, нове наше письменство починає тепер віддавати свою позику народові і з свого боку впливати на народну творчість. Письменство, література, переймає на себе те заступництво народних інтересів, що раніше

належало самій народній поезії. І цей новий елемент інтелектуального, морального й естетичного життя нації потужним фактором виступає в народній творчості, регулюючи й направляючи її. Народ, не перестаючи й сам творити, як зазначено вже, висилає з-поміж себе діячів письменства й їхніми устами говорить за себе, свої потреби й інтереси висвітлює, своє лихо й радощі оспівує. Дуже з цього погляду близько до правди був Куліш, кажучи, що народна поезія і книжне письменство, на основах її витворене, — одно, і що сучасне письменство наше тільки початок нового, вищого, періоду в розвитку народної творчості. Українське письменство, що стало цілком на ґрунт народний, засвоївши собі мову народу та широко-гуманітарний дух його власної поезії, зробилося тією формою, в якій народ тепер виявляє свою творчість. Взявши колись од народу форму і дух його поезії, воно тепер сплачує свою повинність перед народом, дає йому духовну поживу і впливає на характер і напрям народної творчості. Цей вплив, певна річ, дужчатиме разом із тим, як ширитиметься справжня освіта й національна свідомість серед народу, як здійснитиметься він на вищі щаблі загально-людського розвитку, як більше й більше кожна одиниця з-поміж нього почуватиме себе справжньою людиною. Одбившись од народної поезії на початку історичного життя, в перших спробах книжного письменства, несміливо наближаючись до неї в дальших — наша література знову повертається до народу, синтезує свої завдання з народними, прищеплює високі людські ідеали на нашому національному ґрунті і творить справжнє національне письменство, доля якого й будучина — в руках у самого народу.

Одна з наших дум кінчається надто пророчистою картиною прощання перед смертю козака з своєю „дружиною вірною, бандурою мальованою”. „Де ж мені тебе діти?” — питається „порубаний-постріляний” нетяга:

А чи у чистому степу спалити
І попільце по вітру пустити?
А чи на могилі положити:
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько-жалібнесенько грає-виграє...

Цей образ чудовий можна сприйняти як свого роду символ долі й нашого письменства. Розбитий і поневолений народ („порубаний-постріляний”) своїх творчих сил проте не позбувся, не спалив, сказати б, своєї бандури мальованої. Тоді вже, коли з усіх боків вороги, а часом і друзі насипали над українським народом, як нацією, високу могилу, неминучу смерть національну йому пророкуючи — над ним лежала невидимо, пам’ятником нерукотворним, ота бандура мальована, і буйний вітер степовий — вітер життя — торкався віщих струн і „смутнесенько-жалібнесенько” вигравали вони... І сталося так, як мріяв козак-бандурист перед смертю:

То, може, подорожні козаки бігтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Привернуть до могили, —

щоб до свіжих рук узяти предківське знаряддя. Віра в непропащу силу творчості себе виправдала. Народна творчість здобуває потужний собі посилок у письменстві, зливаючись у ньому і з ним в одне неподільне ціле.

Ми й переходимо тепер до перших зародків того руху, що зливає до купи колективну й індивідуальну творчість і синтезує народну поезію й книжну літературу в одному спільному письменстві. Потужною течією починається це з Котляревського.